26 બે દૃષ્ટાંતકથાઓ

રવિશંકર મહારાજ

(જન્મ : 25-2-1884; અવસાન : 02-7-1984)

સમાજસેવક રવિશંકર શિવરામ વ્યાસનો જન્મ રઢુ ગામ(તા. માતર)માં થયો હતો અને તેમણે શિક્ષણ વતનગામ સરસવણી (મહેમદાવાદ)માં લીધું હતું. શરૂઆતમાં ભાવડા (તા. દહેગામ)માં શિક્ષક, 1903માં નોંધણી કારકુન રહ્યા બાદ 1922માં સુણાવમાં રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના કરી. તેમના જીવનનું સૂત્ર હતું 'ઘસાઈને ઊજળા થાઓ'. પહેલાં પોતાની રીતે સેવાકાર્ય કરતા પછી મહાત્મા ગાંધી સાથે જોડાયા ને સત્યાગ્રહોમાં જેલોમાંય ગયા. વિનોબાજીના ભૂમિદાન યજ્ઞમાં ગુજરાત ખૂંદી વળ્યા હતા. તેઓએ પાટણવાડિયા, બારૈયા અને અન્ય જાતિઓના ઉદ્ધાર માટે સતત પરિશ્રમ કર્યો હતો. તેમની નિઃસ્વાર્થ સેવા અને દારૂનિષેધ-પ્રવૃત્તિને કારણે દેશભરમાં જાણીતા થયા. બિહાર-ઓરિસ્સાની કુદરતી આફત વખતે તેઓ પોતાના કાર્યકરો સાથે સેવા કરવા ગયા હતા. તેમનાં પુસ્તકો અનુભવોના નિષ્કર્ષમાંથી રચાયેલાં છે.

'સત્યાગ્રહનો વિજય', 'શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિ', 'પર્વમહિમા', 'લગ્નવિધિ', 'મારો ચીનનો પ્રવાસ' અને 'મહારાજની વાતો' એમનાં પુસ્તકો છે.

પ્રથમ દૃષ્ટાંતકથા રાજયવ્યવસ્થામાં રહેલી કચાશ સૂચવે છે. રાજયમાં ભ્રષ્ટાચારને કારણે, સરકારે મંજૂર કરેલાં નાણાં જરૂરિયાતમંદ લોકો સુધી પહોંચતાં માંડ થોડાં બચે છે એની સત્યકથા અહીં બરફના દૃષ્ટાંતથી અસરકારક રીતે રજૂ કરી છે.

દ્વિતીય દૃષ્ટાંતકથા ભારતીય સંસ્કૃતિમાં રહેલું સ્ત્રીનું યોગદાન દર્શાવે છે. ગામડાની અભણ, વિધવા ને સામાન્ય જાતિની સ્ત્રી શ્રમનું જે મૂલ્ય સમજે છે, દાનનું જે મહત્ત્વ માને છે તે વિરલ છે. પતિ ને પુત્ર મૃત્યુ પામ્યા પછી મજૂરી કરીને જીવતી ધૂળી દુકાળમાં ગરીબોને મફતમાં મળતો ગોળ ધર્માદાનો હોવાથી સ્વીકારતી નથી. ઊલટું, પોતાના બે બળદ ને 25 વીઘા જમીન વેચી, પાણીની તંગીવાળા ગામમાં કૂવો કરાવે છે; કૂતરાંને રોટલા ખવડાવે છે; પોતાના ગામમાં પરબ બંધાવે છે; ને ભગવાનનો મુગટ પણ ઘડાવે છે! ધૂળીની આ ત્યાગભાવનામાં સેવા, શ્રદ્ધા ને સમર્પણનો ત્રિવેણી સંગમ છે. એના મુખ પર પ્રગટતો શ્રમદેવનો ભાવ, એના શબ્દોમાં વ્યક્ત થતું પુરુષાર્થનું તેજ ને એના વિચારોમાં ઝીલાતી ભક્તિભાવયુક્ત ઉચ્ચ ધર્મબુદ્ધિ - સમાજને શ્રમનું ને દાનનું મૂલ્ય શીખવાડે છે.

---

1. છેલ્લે રહ્યા દોઢ પાશેર !

જર્મનીના એક રાજાનો કિસ્સો છે. એક દિવસ એ પોતાના આઠ પ્રધાનો સાથે બેઠો હતો. એણે પ્રધાનને કહ્યું, 'આપણા રાજ્યની આટલી બધી આવક છે છતાં તિજારીમાં પૈસો કેમ આવતો નથી?'

એક પ્રધાને કહ્યું, 'મહારાજા, ખોટું ન લાગે તો કહું.'

રાજાએ કહ્યું, 'ખોટું નહીં લાગે. જે કારણ હોય તે વિના સંકોચે કહો.'

પછી પ્રધાને બજારમાંથી એક શેર બરફ મંગાવ્યો અને તે છેલ્લે બેઠેલા પ્રધાનના હાથમાં આપ્યો. છેલ્લાએ એની આગળના પ્રધાનને આપ્યો. એમ કરતાં કરતાં બરફ બધા પ્રધાનોના હાથમાંથી પસાર થઈ રાજાના હાથમાં પહોંચ્યો ત્યારે દોઢ પાશેર રહ્યો! આ કિસ્સાથી રાજાને રાજ્યની તિજોરીમાં પૈસા કેમ ભેગા નથી થતા એનો મર્મ સમજાઈ ગયો.

આજે આપણી પણ આ જ સ્થિતિ થઈ છે. આપણે પરાધીન થઈ ગયા છીએ. આપણા ભલાઈનાં કામો આપણે જાતે ન કરી શકીએ, એ તો સરકાર જ કરી શકે, એવી મનોવૃત્તિ આપણામાં દૃઢ થઈ છે અને સરકાર મારફત બધાં કામો કરાવવા જતાં તો ઉપરના કિસ્સામાં કહ્યું છે તેવું જ થાય. પ્રજાના લાભ માટે એક શેર બરફ આપવામાં આવ્યો હોય, તો સરકારી તંત્રમાંથી અને લાંબીલપસંદર વિધિઓમાંથી પસાર થતો તે પ્રજાના હાથમાં પહોંચે, ત્યારે માંડ દોઢ પાશેર જ રહ્યો હોય! માટે કરવું તો એમ જોઈએ કે સરકારનાં એકે-એક કામો ધીરે-ધીરે જનતા જાતે કરતી થાય.

2. ''મા'રાજ, ધર્માદાનું શી રીતે ખવાય?''

રાધનપુર વિભાગમાં સખત દુકાળ પડ્યો હતો. અનાજ પૂરતું મળે નહિ એટલે દર અઠવાડિયે ચણા ને ગોળ આપવાની અમે ગોઠવણ કરી હતી. ગોળ મફત આપવામાં આવતો ને ચણા વેચાતા.

પંચાસર બહુ જૂનું ને પ્રખ્યાત ગામ છે. એ ગામમાં ધૂળી કરીને એક બાઈ રહે. એનાથી સારી સ્થિતિના ને ઇજ્જતવાળા લોકો ગોળ મફત લે પણ આ બાઈ ન લે. એને એક દીકરી. ધૂળી લાકડાના ભારા ને ઘાસ ઊંચકી લાવે ને દીકરી તળાવમાં ખોદવા જાય. બંને મહેનત કરીને જીવે. ધૂળીને એક દીકરો હતો. એ મરી ગયો. એ પછી એનો ધણી પણ મરી ગયો. ધૂળીને થયું : હવે હું શું કરું?

એને ત્યાં બે બળદ હતા, 25 વીઘા જમીન હતી ને થોડા પૈસા હતા. બાઈએ બળદ વેચી દીધા. એના રૂપિયા છસો ઊપજ્યા. એ રૂપિયા લઈને તે ગામના વણિક ગૃહસ્થ લહેરચંદભાઈ પાસે ગઈ. રૂપિયા એમને આપીને કહ્યું : ''શેઠ, મરનારનું ભલું થાય એવા કામમાં આ રૂપિયા વાપરો.''

પંચાસરની નજીક એક ગામ છે. ત્યાં પાણીની ભારે તંગી. પેલા વણિક ગૃહસ્થે જાતે દેખરેખ રાખી કરકસરથી રૂપિયા 550 માં કૂવો ને હવાડો કરાવ્યાં. એ પ્રદેશમાં મીઠું પાણી જવલ્લે જ નીકળે પણ ઈશ્વરકૃપાએ અહીં મીઠું પાણી નીકળ્યું. લોકો ખુશ ખુશ થઈ ગયા.

પચીસ વીઘાં જમીન હતી. એ ધૂળીએ કૂતરાંને રોટલા ખવડાવવા તથા પરબડીમાં આપી દીધી, અને થોડા રૂપિયા હતા તેની ચાંદી લઈ રામજી મંદિરમાં ભગવાનનો મુગટ કરાવડાવ્યો. પોતાના ગામમાં એક પરબ પણ મંડાવી.

ધૂળીની આ પાવન કથા મેં સાંભળી હતી પણ એને મળ્યો નહોતો. એને મળવાનું થયું ત્યારે મેં પૂછ્યું : ''બહેન, તમારું નામ શું ?''

''મારું નામ ધૂળી.'' એણે કહ્યું.

''તમે બળદ કેમ વેચી દીધા ?''

''મા'રાજ, એ ઘઈડાય ન'તા થ્યા, બહુ મે'નત કરી કરીને મરી જ્યા. એમનું મારાથી ખવાય ? આ બળદ એમના હતા એટલે વેચી દીધા.''

''તમે તો જમીન પણ પરબડીમાં આપી દીધી. તમારી દીકરીને આપી હોત તો ?''

'દીકરીને શું કામ આલું ? એ એનું નસીબ લઈને નહીં આવી હોય ?'' ધૂળીના એકેએક શબ્દમાંથી પુરુષાર્થનું તેજ ટપકતું હતું.

મેં આગળ પૂછ્યું : ''તમે ગોળ કેમ નથી લેતાં?''

''મા,રાજ, બધી મિલકત ધર્માદા કરી દીધી. હવે મારાથી ધર્માદાનું શી રીતે ખવાય?''

''ચણા લો છો?''

''હા, ચણા બે આને શેર વેચાય છે તે લઉં છું.''

''તો પછી ગોળ પણ લેતાં હો તો ?''

''ગોળ વેચાતો આલે તો લઉં.''

ધૂળીની આ વાતોએ મને ઊંડા ચિંતનમાં ગરકાવ કરી મૂક્યો. એ બોલતી હતી ત્યારે એના મુખ ઉપર શ્રમદેવના ભાવ અંકિત હતા. મને થયું : આ બાઈમાં સર્વસ્વ અર્પણ કરવાની આ શક્તિ ક્યાંથી આવી હશે? આટલી ઊંચી ધર્મબુદ્ધિ એણે ક્યાંથી પ્રાપ્ત કરી હશે? વિચાર કરતાં લાગ્યું કે, ''મહેનતમાંથી, મારા પરસેવાનું જ હું ખાઈશ.'' એ ભાવનામાંથી એનામાં જે ભક્તિભાવ ઊભરાતો હતો એ પણ શરીરશ્રમથી જીવવાની નિષ્ઠામાંથી જ ઉત્પન્ન થયો હતો.

કોણ જાણે, ધૂળી જેવી કેટલીય સ્વાર્પણપ્રેમી સ્ત્રીઓ આ જનસમાજમાં છુપાઈને પડી હશે. એમના છૂપા ત્યાગ ને તપના પ્રભાવે જ આપણી સંસ્કૃતિ જીવતી છે.

શબ્દાર્થ

એક શેર મણ(20 કિગ્રા)નો ચાળીસમો ભાગ (500 ગ્રામ) **પાશેર** શેરનો ચોથો ભાગ **દોઢ પાશેર** એક આખો અને અડધો પાશેર **મર્મ** ભેદ, રહસ્ય **મનોવૃત્તિ** મનની વૃત્તિ, મનનું વલણ **વીઘા** જમીનનું એક માપ (પચીસેક ગુંઠાનું એક વીઘું) **હવાડો** ઢોરને પાણી પીવાનો (કૂવા પરનો) કુંડ **મા'રાજ** મહારાજ **ધર્માદા** દાનમાં આપેલું **ગરકાવ** ગરક, મશગૂલ, મગ્ન, લીન **ધર્મબુદ્ધિ** ધર્મની સમજ, ધર્મદૃષ્ટિ, ધર્માધર્મની વિવેકશક્તિ

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) આ પ્રસંગકથામાં ક્યા દેશનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે?

(2) આપણામાં કેવી મનોવૃત્તિ દૃઢ થઈ ગઈ છે?

(3) રાજાને પોતાના પ્રશ્નનો મર્મ ક્યારે સમજાયો ?

(4) આ પ્રસંગકથામાંથી પ્રગટ થતો બોધ વર્ણવો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યોમાં ઉત્તર લખો :

(1) પંચાસરના લોકોને ગોળ-ચણા શા માટે આપવામાં આવતા?

(2) ધૂળી તથા તેની દીકરી શું કામ કરતાં ?

(3) પચીસ વીઘાં જમીનનું ધૂળીએ શું કર્યું ?

(4) બચતના રૂપિયા ધૂળીએ ક્યાં ખરચ્યા ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર ઉત્તર લખો :

(1) ધૂળીએ બળદ શાથી વેચી દીધા ? તેના પૈસાનું તેણે શું કર્યું ?

(2) લેખક ધૂળી વિશે મનોમન શું વિચારે છે ?

(3) ધૂળીની પ્રવૃત્તિઓ વિશે નોંધ લખો.

(4) ''મા, રાજ, ધર્માદાનું શી રીતે ખવાય!'' – વાક્યનું અર્થઘટન કરો.

વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ

- ''પુરુષાર્થ એ જ પ્રારબ્ધ'' વિષે નિબંધ લખો.
- 'ધૂળી' જેવા કોઈ પાત્રો તમારી આસપાસ મળે તો તેની મુલાકાત લો.
- મેઘાણીકૃત 'માણસાઈના દીવા' વાંચો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

''<u>મા'રાજ,</u> એ <u>ઘઈડાય ન'તા</u> <u>થ્યા,</u> બહુ <u>મે'નત</u> કરી કરીને મરી <u>જ્યા</u>. એમનું મારાથી ખવાય ? આ બળદ એમના હતા એટલે વેચી દીધા.''

રેખાંકિત શબ્દો તળપદા શબ્દો છે. તેના શિષ્ટરૂપ અનુક્રમે 'મહારાજ', 'ઘરડા' 'પણ', 'નહોતા', 'થયા', 'ગયા', બને. ત્રણ શબ્દોમાં લોપક ચિહ્ન વપરાયું છે. ત્યાંથી એક અક્ષર કે માત્રા લોપ થયેલ છે તેનો ખ્યાલ તમને આવશે. આ શબ્દસંકોચનો નમૂનો છે તે તમે જાણો છો.

આપણી રોજબરોજની બોલાશમાં આપણે તળપદા શબ્દો અને આવા અર્થસંકોચનો ઉપયોગ જાણે-અજાણ્યે કરતાં હોઈએ છીએ. તમારે આવા શબ્દોની યાદી બનાવવી જોઈએ. ઉપરના વિધાનમાં 'એ', 'એમનું', 'એમના' સર્વનામ ધૂળીના પતિ માટે વપરાયાં છે તે તમે નોંધો.

- _ધૂળીના એકે-એક શબ્દમાંથી પુરુષાર્થનું તેજ ટપકતું હતું.
- એ બોલતી હતી ત્યારે એના મુખ ઉપર શ્રમદેવતાના ભાવ અંકિત હતાં.

લેખક ભાષાનો ઉપયોગ વિશિષ્ટ રીતે કરતા હોય છે. ઉપરનાં વિધાનોને ધ્યાનથી વાંચો પછી વિચારો. વાક્યનો સીધો અર્થ

કરવાનો પ્રયત્ન કરો. તેજને જોઈ શકાય. ટપકતું કેમ જોઈ શકાય! પાણી કે પ્રવાહી ટપકે તેજ કેમ ટપકે? તો મુખ ઉપર શ્રમદેવતાના ભાવ અંકિત થયા છે તેનો ખ્યાલ કેમ આવે? આવા પ્રશ્નો તમને થશે ખરુંને? લેખકને ભાવ-અભિવ્યક્તિ માટે આવા જુદા પ્રકારના શબ્દજોડાણો કરવાં પડે છે. એમ તો આપણે પણ રોજબરોજના વ્યવહારમાં આવા શબ્દજોડાણો નથી કરતાં? દા. ત. 'માથું ખાઈ જવું', 'મગજનું દહીં થઈ જવું', તમે આવા પ્રકારના શબ્દસમૂહો, રૂઢિપ્રયોગો, કહેવતોની યાદી બનાવો.

શિક્ષકપ્રવૃત્તિ

- ભ્રષ્ટાચારના કારણે કોઈ યોજનાનો લાભ છેક છેવાડાના લાભાર્થી સુધી પહોંચતો નથી એ દર્શાવતું રૂપક રજૂ કરો.
- 'દોઢ પાશેર'નું નાટ્યરૂપાંતર કરી ભજવો.
- જનતા જાતે જ કલ્યાણમાર્ગ શોધે, જવાબદારી સ્વીકારે. -સમજાવો.
- ધૂળીના પાત્ર ભજવવા એકપાત્રી અભિનય કરાવો.
- વિવિધ સ્ત્રીપાત્રો દ્વારા શ્રમગૌરવ અને ખુમારીનાં ઉદાહરણો આપો.
- 'ધર્માદાનું ન ખપે' - એવો દૃઢભાવ કેળવાય તેવા પ્રસંગો, કથાઓ, વ્યક્તિવિશેષનું વર્ણન કરો.

•